

MAGYAR-LENGYEL

UNITÁRIUS ÉRINTKEZÉSEK A XVI—XVII-İK SZÁZADBAN.

— ELSŐ KÖZLEMÉNY. —

I. A magyar-lengyel érintkezések történetének mai állása.

Egy rég letűnt világ emlékeit csak romjaiban hozza a közönség elé e felolvasás, mely világnak szellemi része a magyar-lengyel rokonszenv, a fennmaradt lényeg a Magyarország erdélyi részeiben élő, 8 esperesi körben 107 eklézsiára osztott 66,000 székely unitárius. Lengyelország, és unitárius vallás ott, ma nincs. *Jam seges est ubi Troja fuit* = Trója helyén fű nő s vetés. A mi egykor írásban vagy nyomtatva létezett, abból is csak töredékek maradtak fenn.

Világtörténelmi érdekű jelenség az, hogy két nemzet közt, mely nem rokon fajú s egymás nyelvét nem érti, hogy lehet oly mély rokonszenv s kölcsönös nemzeti vonzalom, a minő a turáni magyar és szláv fajú lengyel nemzet között legelső királyaink óta fennáll, s a múltó századokkal nem gyöngül és nem szűnik meg, inkább erősbul.

Hogy ez így van, a közös történet tanúsítja oly tények nyilvánulásában, melyeket kétségbevonni, bizonyító erejüket tagadni nem lehet s értéküket kicsinyleni makacsság. Mindkettő királyt adott egymásnak, a kik megőrizték a nemzeti szabadságokat s az ország határait, s közülök nem egy — úgy fordulván a had koczkája — csatatéren vértett el hadaival együtt népéért s a hazáért.

Mikor balsors érte egyiket: trónját vesztette el a király, vagy öröklési jogát a királyfi, a másik menhelyet adott nekik, védte a menekültekben az általuk képviselt nemzeti jogot. I. Endre és Béla, I. Géza és László trónkövetelő magyar királyi herczegek lengyel segélylyel, a királytól gyámolítva foglalták el őseik trónját. I. Zápolyay János királyt, midőn ellenfele országából kiszorította, Tarnowski János lengyel királyi főhadvezér két éven

át királyhoz illőleg fogadta Tarnow városában. Laski Jeromos, híres lengyel államférfi tervezte és valósította meg a hontalan király országába visszatérhetését. Izabella királyné és fia öt évig volt ott mint bujdosó. II. Rákóczi Ferencz elvesztvén Magyarország felszabadítása végett vívott harczai sikerében bizalmát, 1711. szintén Lengyelországba menekült. Az 1848—49-iki magyar szabadságharczban közreműködött lengyel segélyerőt legyen elég csak megemlítnem, jelentőségét tudja mindenki.

Magyarország és Erdély is menhelyet adott Lengyelország szabad gondolkodóinak, 1660. vendégszeretőleg fogadta be unitárius hitökért¹⁾ száműzött fiait és leányait, az 1830/1 és 1863. évi fölkelesők- és legyőzetésökkor az Erdélyen átkísért foglyok mellett az ottani magyar ifjuság tüntetett, Magyarország vármegyei ügyökben a kormányhoz felirtak, a menekülteknek a nemesség saját udvarában és falusi birtokain hajlékot és életmódot — nevelőséget, udvari tisztii állást sat. adott; ma is sokan élnek közöttünk alkotmányunk védelme alatt, velünk testvéries viszonyban, megőrizve sziveikben elhagyott hazájok emlékezetét s nemzeti törekvéseik csábos eszményképét.

A magyar-lengyel viszonyt mély és igaz felfogással fejezte ki 1575. nov. 15. a varsói lengyel országgyűlésen Báthori István erdélyi fejedelem s később megválasztott lengyel király követe, az unitárius Blandrata György. »Hogy az ország Rendei a dologról helyesen ítélhessenek — uymond — a két ország egybeköttetéséről s a magát megválasztatni óhajtó erdélyi fejedelem egyéni tulajdonairól csak futólag két érvet érintek. Az első Magyarország és Lengyelország egyformasága, a mi erősebb teszi a kettő közötti barátságot; ezenkívül mindkét nemzet erkölcesei, törvényei és szokásai hasonlók; fegyverzete s hadi rendtartása, vallása és szabadságai s életmódja ugyanazok; ehez járul a régi, sokszor benső viszonyban létel, mindkét ország viszontagságai, állandó egyetértésök, s a kölcsönös segélyadás könnyüége. Mindezek rendkívül megnyerik a sziveket s az országokat meg szokták szilárdítani.«²⁾

Hihetően a lengyel öntudatban élő e visszaemlékezések indították Czartoriszky László lengyel herceget egy magyar-lengyel történelmi mű írása végett a m. tudom. Akadémia 1869.

1) A lengyel és más külső történetirók mind a *Socinianus* nevet használják, minthogy a lengyelek közül sokan a Fausto Socini vallási felfogását helyeselték, de az ottaniak és erdélyiek is magukat mindig *unitáriusoknak* nevezték, írták és tanították. A törvényekben is ez van megnevezve. Mindkét nemzet tudósai nem Dávid Ferenczről vagy Sociniról, de elvről kívánnak neveztetni.

2) *Báthori István lengyel királylyá választatása.* 1887. 8. 317—18. II.

jul. 26. és okt. 4. tartott összes ülése határozata alapján 1000 osztr. frt pályadíj kitűzésére,¹⁾ a mi 1872. decz. 31-kére eredményt nem mutatván, az Akadémia 1873. jan. 7-iki összesülésben 1875. decz. 31-ére újabb kitűzte a pályadíjat: *A magyar és lengyel nemzet politikai és művelődéstörténelmi egymásra hatásának a lengyel kutatók felhasználásával megírására*; de ismételt kitűzés után sem érkezvén rá pályafelelet: 1883-ban nyílt pályázatot hirdetett megosztott pályadíjjal, s így jött létre: *Báthori István lengyel királylyá választatása története*,²⁾ most munka alatt van uralkodásának megírása 1576—1586-ig; ily célra és irányban készült s jelent meg: *Izabella özvegy királynénak és János Zsigmond vál. királynak 1552—1556-ig Lengyelországban tartózkodása története*,³⁾ valamint *Békés Gáspár életrajza* is.⁴⁾

Mikor a Báthori István uralkodása tíz éve is meg lesz írva, a magyar-lengyel politikai és művelődési egymásra hatásnak 18 évi történetét birni fogjuk. De kérdem: ha a pályakérdés másik felére nem érkezik felelet, elég lesz-e téve ezzel a Czartoryszki herceg által megfejteni óhajtott történelmi feladatnak? El lesz-e érve azon cél, hogy a magyar és lengyel nemzet rendszeres egész műből olvashassa meg őseinek együtt viselt dolgait, különböző időben és viszonyok közötti érintkezéseiket, a királyválasztások küzdelmeit, a hitfelekezetek sokszor ádáz harczát, a magyar és lengyel ősi alkotmány és politikai intézmények, a honvédelem, nemzeti viselet és társadalmi szokások rokon sajátosságait és egymástól eltérését? Ki fog-e tenni a két nemzet érzületi és jellemi egyezése és különbözőése? a miből aztán az egymás iránti rokonszenv lélektani oka és alapja önként fejlődjék ki s világíttassék meg?

E cél még csak kis részben van elérve. A nagy gonddal irt s tanuságteljes, előbb említett művek maguk is e nézet mellett tanuskodnak.

Ugy gondolom tehát, hogy nincs helyén kívül figyelmeztető szót emelni a magyar és lengyel egymásra hatás történetének a maga egészében megírása iránt. Hangsúlyoznunk kell, hogy ily irányú és keretű pályaműnek létrejövetele mindkét nemzetre nézve tudományi és nemzeti politikai szükség, s megírását a magyar történelem művelőitől joggal várja a közönség. Ránk magyarokra nézve a nagy szláv világból a politikai és alkotmányos

¹⁾ Századok 1869. 580. l.

²⁾ *Báthori István lengyel királylyá választatása* 1574—1576. Szádeczky Lajos-tól 1887.

³⁾ *Izabella és János Zsigmond Lengyelországban 1552—1556.* Ugyanazon írótól 1888.

⁴⁾ *Kornjáti Békés Gáspár* 1520—1579. szintén Szádeczky L. műve.

szabadság e nemes képviselőjét, a lengyel nemzetet barátunkkul birni nagy előny s megnyugtató tudat.

Mi tartja fenn a barátság régi kapcsait? mi képes annyira megerősíteni a kölcsönös rokonszenvet, mint a két nemzet közös történetének birása, mely mindkettőnek igaz forrásaira viz rá, s meggyőz arról, hogy bár voltak közöttünk olykor politikai, sőt kardösszecsörrenések, de azokat a béke visszatértével ismét szívélyes viszony s baráti jobb-nyújtás váltotta fel.

A kérdés ily nézőpontból felfogása birt engem arra, hogy a magyar és lengyel érintkezések oly teréről, mely nekem önként kínálkozott, de történészeink előtt nem volt oly ismeretes és hozzáférhető, mint előttem és nekem, némi közérdekű részleteket válasszak ki s dolgozzak fel a Czartoryszki-dijra pályázók érdekében, olyakat, melyek szorosan a kérdésre tartoznak, ujak s megismerésre méltók.

II. Magyar-lengyel érintkezések egyházi téren.

Tudva van, hogy a Magyar- és Lengyelország közötti viszony az önálló királyság korában a vallás ugyanazonosságában találta egyik főokát, a másikat a földrajzi fekvés és nemzeti jellem rokonsága tette. A reformatio elterjedése Lengyelországban s Magyarországon Erdély részében megerősítette a két nemzet közötti rokonszenvet s új politikai kapcsokat hozott létre. E két tényező hatása adja az irányt sok ideig mindkét ország történetének, úgy a politikában, mint a közmívelődés terén. Az egyház és iskola talpig felfegyverzett két oly hatalom, mely minden érdeket uralma alá kerített. A mily küzdelemmel vitta ki létjogát a reformatio, úgy érvényesítette befolyását minden irányban, s erejét saját legujabb fejleménye, az unitárius hitvallás irányában is vasszigorral érvényesítette, elannyira, hogy az törvény által Európának csak két pontján biztosított: Lengyelországban a Jagellók, Erdélyben a Zápolyayak birodalmában. Németalföld és Belgium csak egyetemlein tűrte a szabad vallási nézetirányt, egyházak alakulását nem engedte. Olasz- és Németország szabad gondolkodói hazájukból száműzetvén, vagy azt önként elhagyván: az elébbi két országban találtak menhelyet, s ha csatlakoztak az ottani unitárius egyházak hitfelfogásához, papi és tanári állásra alkalmaztattak.

E két országban a lelkiismeret szabadsága csaknem egy időben biztosított törvény által, Lengyelországban egy század mulva megszűnt, de Erdély minden viszontagságai között maig fentartotta azt. A kis országban az 1557. jun. 1-ői thordai országgyűlés mondotta ki: »hogy mindenki, akár a régi (*katholikus*),

akár az új (*lutheranus*) czeremóniák szerénti vallást követhesse.«¹⁾ 1563. május 28. szintén a thordai országgyűlés megerősítvén az előbbi törvényt, újabban kimondotta, »hogy kiki a melyik vallást akarja, követhesse, s abban senki ne háborgassa.«²⁾ Lengyelországban 1556., tehát egy évvel hamarabb mondotta ki az országgyűlés törvényül: »hogy minden nemes ember oly vallást fogadhasson el, s házában olyan isteni tiszteletet tarthat, a milyen lelkiismeretével megegyezik, csakhogy az a Szentírásan alapuljon.«³⁾ A lengyel és magyar törvény közötti ama különbség, hogy egyik csak a nemességnek adta meg a hitszabadság jogát, csak alaki, lényegben egyező; mert a magyar alkotmány szerint a jobbágy-nak nem lévén személyi joga és polgári tulajdona, földesura átvihette s tényleg át is vitte jobbágyait a maga vallására, a miből sokszor lett országgyűlési panasz, felszólalván ellene a más vallású birtokos oly esetekben, mikor egy unitárius vagy Kálvin hitvallású egész falut, és így a panaszló jobbágyait is a magáéival együtt átvitte. 1573 a Varsóba január 6-kára egybehívott országgyűlés: »újabban törvényesen biztosította minden keresztény hitfelekezet — a végzés ily általánosságban szól — tehát a Luther, Kálvin és Socini szerinti unitárius vallások híveinek egyenjoguságát«; de a jobbágyokra nézve most is kikötöttet a nemesség azon joga, hogy azokról vallási tekintetben is szabadon rendelkezessék. Itt a nem-nemes lelkiismerete a földtől és földesurtól tétetett nyilván függővé,⁴⁾ a mi Erdélyben csak hallgatóság

¹⁾ *Dávid Ferencz Emléke.* 1879. 8. 31. II.

²⁾ *Historia Ecclesiastica Transilvano-Unitaria.* Steph. Fosztó Uzoni. Lib. I. Vol. 1. 30. I. *A székely-keresztúri unitárius középtanoda példánya.* Kézirat, melyet én felolvasásomban végig használok s a kötetekre és lapokra hivatkozást a szerint teszem. Megjegyzem 1. E kéziratból 1 példány az Unitárius egyházi Főtanács levéltárában is van, de az csak két kötet, a nálam levő hat kötetből áll. 2. Ezt a történetet *Kénosi Tözsér János* aranyosszéki bágyoni pap és köri jegyző 1767-ben kezdette írni, meghalván az 1. könyv vége megírásakor 1772. folytatta bővítve és részben megigazítva a többi könyveket Uzoni Fosztó István, Kénosinak mindkét tisztében utóda 1774-től 1778-ig, a mikor ő is elhalt, s művét Kozma Mihály szent-gericezi pap és esperes 1798-ig folytatta, ő ekkor meghalván, második fia, *Kozma János* 1800—1817-ig csokfalvi pap a 6-ik kötet végéig írta meg; meghalt 1840. Ettől fogva nincs a *kéziratnak* folytatása. Az unitárius egyház példánya csak az Uzoni-féle folytatásig terjed.

³⁾ *Count Valerian Krasinski*: Historical Sketch of the rise, progress and decline of the Reformation in Poland and of the influence which the scriptural doctrine have exercised on the Country in literary, moral and political respect. London I—II. Volum. Német fordítása: *Geschichte des Ursprungs' Fortschrittes und Verfalls der Reformation in Polen und ihres Einflusses auf den politischen, sittlichen und literarischen Zustand des Landes.* Von *Gr. Valerian Krasinski.* Nach dem englischen Original bearbeitet von *Wilhelm Adolf Lindau.* 8. Leipzig. 1841. 111 l.

⁴⁾ *Ugyanott* 164—165. II.

történt. Erdélyben 1564. a Luthert és Kálvint követők hitszahadsága névszerint kifejeztetett a törvényben,¹⁾ 1571. január 6. a marosvásárhelyi országgyűlésen a király, II. János Zsigmond élő szóval tett előadására az unitárius hitvallás is ujabban megerősítettet,²⁾ s a király példája, Dávid Ferencznek elragadó szónoklata s izgató könyvének hatása következtében Csik-(gyergyón kívül az egész országban elterjedett, nyugaton Nagy-Váradig, északon Szathmárig és Nagy-Bányáig, délen egész Baranyáig, Makóig, Simándig, Pécsig. Az unitárius egyházak száma akkor 500—600-ra ment, 18—20 esperességre osztva. Csak Baranyában és Temesvármegyében 60 egyház volt s püspöke a híres *Kárádi Pál*, a legelső magyar színmű írója.

Izabella királyné és fia sok kegyelmében részesült Kolozsvár új egyháza.

Az erdélyi püspök, prépostok, káptalanok, conventek s más egyházi javak secularisatióját 1556. márcz. 2. Petrovich Péter helytartó alatt lefolyt szászsebesi országgyűlés 1. t.-cikkében mondotta ki,³⁾ a királyné a november 25 — decz. 7-iki kolozsvári országgyűlés 38. t.-cikkében a rendek hő kívánsága következtében annak kegyelmes és érett megfontolását s tanácsosaival egyetértve elhatározását későbbre ígérte.⁴⁾ Ez — úgy látszik — kedvező volt, mert e birtokok nem adattak vissza az elébbi tulajdonos papságnak, hanem a fejedelem és ország közszükségére fiskusi kézen maradtak. Kolozsvárra nézve 1557. június 1—10. a thordai országgyűlés egyik t. cikkében még azt is kimondotta, hogy a királyné e várost íránta és fia iránt tanusított különös hűségéért valamely birtokadományjal jutalmazza meg, hogy hűsége megbizonyítására annál alkalmasabb legyen.⁵⁾ Ekkor és a királyné engedélyével, vagy korábban a nép tettleges kezdeményezése folytán-e? írott adat nem maradt fenn róla, de bizonyos, közel koruak följegyzéséből, hogy a zárdák, kápolnák lerontattak, a szerzetesek és papok eltávoztak, a katolikus egyházi javak és birtokok urat és birtokost cseréltek.⁶⁾ A *Kömál* nevű szőlőhegy közepén a Szent-Egyedről nevezett zárdát és Szent-György kápolnát a közönség Fodor István bírónak engedte át. E zárda körül nemsokára Dávid Ferencz plebánus birtokában 11 hold szőlőt tüntetnek fel az egyháziui számadások. Vajjon királyi adományból-e? — a mire a fennebbi júniusi törvény utalni

1) *Dávid F. Emléke.* 62. 1.

2) *Ugyanott* 184—185. 11.

3) *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* I. köt. 570—571. 11.

4) *Ugyanott* II. köt. 64—65. 1.

5) *Ugyanott* II. köt. 81. 1.

6) *Kolozsvár Története* II. köt. 84. 102. 11.

látszik vagy Fodor Istvántól szerezte meg az új eklézsia? írott emlék nem szól róla. Azt is számadások igazolják, hogy a város mint kegyúr, míveltette e birtokot papja javára, de hihetően költséges volta s gyakori rosz termés miatt eladta, s pénzfizetést rendelt helyette. Erre mutat az, hogy a zárda-rom körében a szőlőket ma is unitáriusok birják;¹⁾ a minnek oka az, hogy az egész város elébb Luther, majd Kálvin, végre az unitárius vallást megalapító Dávid Ferencz hitnézetére tért át, s magával vitte javait és adományleveleit.

A mint elébb érintém, a külföld szabad nézetű tudósai elébb a közeli és ismertebb Lengyelország főurainál és unitárius eklézsiaiban kerestek állást, ott éltek évekig s onnan jöttek többnyire megválasztva és felszólítva Erdélybe Kolozsvárra, Hollandiából csak egy, Németországból is egy. Sennek két oka volt. *Egyik* az, hogy ama korban általánosan elfogadott tudós-nyelv a latin volt, a mit minden mívelt ember, sőt igen sok uri hölgy is tudott. Ez volt a mívelt országokban a közoktatás, a tudomány és társadalom közvetítő eszköze. A nemzeti nyelv mellözve lévén: ez nem volt akadály bármely külföldi tudósra nézve, hogy az iskolákban taníthassanak. *Másik* ok a kolozsvári magyar és szász polgárság azon önkormányzati jogában gyökerezett, hogy mindkét nemzetiség saját nyelvén tartotta a nagy és kis templomban felváltva — egy vasárnap egyik, más vasárnap a másik — az isteni tiszteletet és egyházi szertartásokat, a magyarok magyarul, a szászok — mivel nem volt szász irodalmi nyelvek — németül, tehát mindkettőnek nyelvét értő pap kellett. Az első vagy főpapságban is (ez volt a *plebánus*) a két nemzetiségűek egymást váltották fel: ha meghalt a magyar főpap, szásznak kellett következni utána, tehát választani is, ha ez halt meg, magyarnak. De a sor szerint következő főpap mellé köteles volt az illető magyar vagy szász eklézsia magyar és német prédikátort, a főpap elegendő káplánt állítani és fizetni, utóbbiak az ő asztalánál étkeztek s a plébánia-házban laktak.

Az erdélyi szászság — Kolozsvárt s Beszterczevidék néhány eklézsiaját kivéve — universitása végzésénél fogva — Luther vallásában maradván meg: unitárius papot Németországban nem képeztetett: Kolozsvárnak tehát kívülről kellett oly híres embereket hívni be, a kik szabad irányuak s a magyarok papjával a versenyt kiállják. A két nemzetiség közt ez a vetélkedés mindig meg volt.

Másik sajátsága az akkori viszonyoknak, hogy a képzett pap és egyházi jövedelem is kevés lévén: a plébánusnak és

¹⁾ *Kolozsvár Története*. Szövegvilágosító *Rajzai*. I. füzet XXI tábla.

prédikátoroknak a kolozsvári felsőbb (*akadémiai*) rangú iskolában tanítani kellett rectori, utóbbiaknak lectori minőségben. Erről tüzetesen hátrább lesz szó.

Az első külföldi prédikátort *Erasmus Jánost* 1588 körül Lengyelországból Jacobinus Bernárd kolozsvári tanácsi kiküldött, Báthori Zsigmond fejedelem engedélylevele mellett¹⁾ hívta be. Ez, mint az antwerpeni felsőbb iskola tudós tanára, már rég ismeretes volt irodalmi munkáiról. Könyvbe foglalván s titkon kiadván hitnézeteit: ezek nemzete felfogásával ellentétben állottak, a fejedelem megtiltotta forgalomba bocsátását, s neki ezért hazáját el kellett hagyni; elébb Lengyelországba, onnan Kolozsvárra ment, s hitnézetei felől kikérdeztetvén, másodpapi állást nyert a szász eklézsiában oly föltétellel, hogy Fausto Socininek — a kivel egy hitnézeten volt — az erdélyi unitáriusokétól különböző tanait a szószékből ne hirdesse.

Erasmust a görög nyelvben oly járatosnak írja Béza Tódor, s utána Uzoni F. István, unitárius egyháztörténetíró is, hogy Junius és Tremellius Biblia-fordítását megjavította. Meghalván 1592. jul. 6. Hunyadi Demeter püspök és plebánus, miután eltemetett, a szász eklézsia sürgette a választást, kívánta, hogy a püspökséget ne válaszzák el a plebánusságtól, de a tanácskozás félben maradt, s bár többször gyűltek össze, a választás részint azért, mert most a plebánusság a két nemzetiség közti unio szerént a szászokat illette, ezeknek pedig ily egyenők nem volt, egy Hartel János nevű, a kivel levelezésben voltak, nem jött el; részint azért, mivel Erasmusnak hitnézetéről elébb nyilatkozni kellett, 1593. szept. 25-ig haladt, s csak akkor választatott meg a szász nemzetbeliek részéről kolozsvári plebánussá, bár a közönséggel nem minden hitczikkben értett egyet.²⁾

Erasmusnak sok műve maradt kéziratban, néhány nyomtatva is megjelent; ³⁾ halála ideje bizonytalan. Cromer János, a

¹⁾ *Kolozsvár Története*. Oklevélt. II. köt. 159. l.

²⁾ *Hist. Ecclesiast. sat. Lib. I. Vol. 1. 342—43. ll.*

³⁾ 1. *Anthithesis Doctrinae Christi et Antichristi de Uno Vero Deo*. A. 1585. Typis Alexii Radecii 8. Az író neve nincs rajta, de Fausto Socini Radecki Mátéhoz, Bálint atyjához irt 3-ik levelében övének írja. (*Fausti Soc. Senensis ad Amicos Epistolae*. Racoviae. 1618. 141 l. Kiadta czáfolattal Zanchius Jeromos Neustadtban. (*Neo-Stadium*) 1586.)

2. *Ad Faustum Socinum pro Christi praexistentia ante Secula, cum Fausti Socini Responsione*. A. 1584.

3. *Ad Faustum Socinu mErasmii Johannis Epistola*, in qua is de scripto quodam suo agit, qui Causas, propter quas vita aeterna contingat, complectitur etc. *Fausti S. Senensis ad Amicos Epistolae*. 401—2. II. Erre *Socini felelete* 1590. apr. 20. 402—407. ll.

4. *Régi Magyar Könyvtár* I. köt. 238. és 563. szám szerint mindkét mű sok kiadást ért.

kolozsvári iskola rectora, azt hagyta fenn *Napló*-jában, hogy Göcs Pál, jeles ifju, 1600. igtattatott be a rectorshipba, Uzoni F. pedig Erasmus halálát 1602. elejére tette, azért, mert márcz. 2. helyére a két nemzet Uniója szerént a magyarok részéről Göcs Pált választották rectorrá és főpappá.¹⁾ A két tudósítás úgy egyeztethető, ha az előbbi évben történt rectori beigtatást az 1602-iki pappaválasztástól egészen különböző ténynek vesszük.

A szintén Lengyelországból meghívott második predikátor *Rádeczki Bálint* (Valentinus Radecius), a luclawicei iskola rectora volt.²⁾ E tudós férfi megválasztatására és behívására különös politikai esemény szolgált okul.

Mikor 1603. Székely Mózes, az ország főhadvezére s harc közben választott fejedelem Kolozsvárt ostrommal bevette s Básta cs. főhadvezért és helytartót onnan kiűzte, a sokat sanyargatott polgárság őt ujjongva fogadta s az ily alkalmat felhasználni szokott alsóbb néposztály megrohanta, kirabolta a farkasutczai Ferencz-rendi zárdát, a papokat elkergette, egyet meg is ölt, s városszerre szörnű rombolást és pusztítást követett el. De Székely Mózes nemsokára Brassóhoz közel Apácza mellett vívott harcban elesett, Básta Kolozsvárt visszahódította s rajta roppant sarcot véve fel, polgárságán kegyetlen bosszút állott. Az előzőtt jezsuiták a városi (unitárius) birót, Tótházi Miklóst, Göcs Pál plebánust s Thoroczkai Máté püspököt a tanárokkal és tanuló ifjúsággal együtt vádolták be, mint az elkövetett tények okozóit s a nép felbátorítóit. A birót Básta felakasztatta, a püspök a thoroczkói vasbányákban rejtőzött el, míg dühe csillapult, az ifjuság szétkergettetett s az iskola a jezsuitáknak adatott vissza, Göcs Pál Lengyelországba menekült s ott bujdosásában 1603—4 *Rádeczki Bálint* a luclawicei iskola rectora rendkívüli szivességgel fogadta és sok jóságot tanusított iránta.³⁾ Mikor 1605. Bocskai István fejedelem Erdélyt és Kolozsvárt Bástától visszafoglalta s az unitáriusokat jogaikba s javaikba visszahelyeztette, a hazájába tért Göcs Pál megemlékezett lengyel jótevőjéről, őt a városnak ajánlta, s a szász nemzetiségűek papjokká és iskolarectorrá választván, díszes polgári küldöttség által hívták meg és hozatták el Kolozsvárra.

Érdekesen írja le ezt az egykorú Segesvári Bálint *Napló*-jában. »Ez a *Valentinus Radecius* német nemzetű vala, és mikor Göcs Pál uram Lengyelországban bujdosnék a németek elől, a mikor a farkasutczai klastromokat elrontatta volt, akkor esmér-

¹⁾ *Hist. Eccl. sat. Lib. 2. Vol. 2. 185. 1.* Összevetve: *Lib. 1. Vol. 1. 343—44. 1.*

²⁾ *Unitárius Vallás Története Erdélyben.* 1840. 153. 11.

³⁾ *Historia Eccl. Transsilv. Unitar. Lib. 2. Vol. 2. 569. 1.*

kedett volt meg vele, s a mikor hazajött, nagy dicséretet tőn felőle a városnak; azután érte küldének és ide Kolozsvárra hozák. Ez a fejedelem előtt is kedves vala az ő deákságáért, jól-lehet nem az ő religióján volt, de igen ékesen szólott deákul, s a deák szó mint a méz úgy folyt ki szájából.«¹⁾

Erre megjegyzést kell tennem. Segesvári unitárius volt maga részesnek mondja Göcs Pált a klastromok lerontásában. Ez Básta és a jezsuiták eljárását enyhíti, ha egészen nem igazolja is.

Rádeczki Bálint, Rádeczki Máté danczigi köztársasági titkár fia volt. magas szál ember, vöröses arcú, kemény tekintetű. kiálló szemű, testes, csendes és méltóságos járású, kedves társalgó és nyájas beszédű, ékesen szóló férfi. Így jellemzi őt Uzoni F. István unitár. egyházi történetíró.²⁾

Két évet töltvén nála Göcs Pál, ugy látszik, 1605. választották kolozsvári pappá. 1603. nov. 23. még levelet irt hozzá lakhelye megnevezése nélkül Socini Fausto,³⁾ a melyben őt öccsének és barátjának, magát az ő szerető hívének és minden szolgálatokra kész atyjának nevezte. E levélből nem tűnik ki, hol volt ő ekkor pap, de az látszik, hogy asztalanak több állandó vendégei voltak, a kiket Socini név szerint üdvözölt. Ezek között volt — jegyzi meg Uzoni — Göcs Pál és több erdélyi is, a kik hitökért Erdélyből száműzve voltak. Ily sorsban élt, Socini egy 1585. irt levele szerint, atyja, Rádeczki Máté is családjával együtt Buscowban (*in agro Buscoviano*), azért, mert ő is *kiszabadult az Antikrisztus sötétségéből.*⁴⁾

Rádeczki 1616. püspökké választatott, napja és helye nincs tudva, neve mint püspöknek legelőbb 1616. aug. 30. fordul elé, plebánussá pedig barátja, Göcs Pál halála után 1622. márcz. 15. választatott s mindkét tisztét 1638. aug. 18-ig vitte.⁵⁾ Zsinati összehívó levelei mind ékes latinsággal vannak írva s fenmaradtak. Meghalt 1632. aug. 18. éji 1 órakor, 27 évi paposkodás után, eltemettetett 22. a főtéri nagy templomban, az úr asztala elébe rakott sirba.⁶⁾

A lengyel unitárius eklézsia nem neheztelt papjáért, sőt azt szeretetének zálogaként tekintette, a mit igazol az 1629. jun. 6. Racowban tartott lengyel zsinat levele. »Birjátok -- így

1) *Erd. Tört. Adatok.* IV. köt. 190. l.

2) *Hist. Eccl. sat. Lib. 2. Vol. 2. 187. l.*

3) Látható: *Socini F. Epistolae ad Amicos* sat. 628. l.

4) Látható *ugyanott és Histor. Eccl. sat. Lib. 2. Vol. 2. 188. l.*

5) *Ugyanott* 569. l.

6) *Hist. Eccl. Transsilv. Unit. Lib. 2. Vol. 2. 187. 577—78 ll. Erd. Történ. Adatok* IV. köt. 202—203. ll.

szólnak abban -- a mi irántatok és ekléziátok iránt való szeretetünknek legvilágosabb bizonyítékát tisztelendő és jeles Rádeczki Bálint urban, a ti püspökötökben, a ki által egyházunkat akkora és oly jeles férfiutól fosztottuk meg, hogy a tieteket vele ékesítsük. De az erdélyi ekléziák sem bánták meg e választást, mert — a mint Segesvári Bálint halála alkalmával írta: Rádeczki felette igen nagy maga szerettető ember vala, jámbor, bölcs, istenfélő, a fejedelemnél is kedves az ő bölcseségeért és deákul való ékesen szólásáért.¹⁾

Rádeczkinék sok műve maradt fenn kéziratban, nyomtatásban 3 jelent meg; ²⁾ nejéről emlékezik Socini Fausto fennemlített levelei közt,³⁾ de nem nevezi meg; fiai közül Máté 1641. ment el külföldi egyetemekre, további adatokat róla nem találtam; János a századok prédikátora volt, s 1664. halt meg; Mihály lector lett 1639. febr. 26-án, még az 1644-ik évben tanított ethikát és költészetet. Ezekről sincsenek további nyomok.⁴⁾ Uzoni F. István s utána Székely Sándor ⁵⁾ azt jegyezték meg Rádeczki püspökségéről, hogy alatta az unitáriusok némely vidékről egészen kipusztultak, máshol más vallásra tértek, a miatt, hogy ő magyarul nem tudván, az évi ekléziái látogatásokat nem tette meg. Alatta lett reformált vallásúvá Háromszék unitárius ekléziáinak nagyobb része, sőt a kolozsvári szász és magyar eklézia közt is káros viszály támadt Ravius (*Szörös*) Mátyás szász unitárius prédikátor bujtogatásai miatt, melyeknek következményeit a deési kényszerített kiegyezés alig volt képes elhárítani. Ezért hozta — jegyzi meg Fosztó — az unitáriusok zsinata 1632. szept. 2. ama végzését: »hogy az unitáriusok püspökké soha többé mást, mint magyar nemzetből valót ne választhassanak.« ⁶⁾

Rádeczki után magyar plebánus következően: a szász nemzetiségűek követői Rótság István és Kandert István octob. 22. *Stegmann Joachimot*, a racowi iskola rectorát hozták be Lengyelországból prédikátoruknak, a kit Segesvári Bálint jó természetű s

¹⁾ *Hist. Eccl. Transsilv. Unit.* Lib. 2. Vol. 2. 188. 1.

²⁾ 1. *De Matrimonio Tractatus*. Látható a *Régi Magyar Könyvtár*-ban.

2. *Illustrissimae Faeminae Judithae Kornisiae sat. Funeris Laudatio* sat. Látható a *Régi Magyar Könyvtár*-ban.

3. *Disciplina Ecclesiastica*. A. D. 1626. Ebből készült azután *Almásy Gergely* püspök hasonló című rövidített műve. L. a *Régi M. Könyvtár*-ban. Ezek és kézirati művei elé vannak számlálva a *Histor. Ecclesiast.* I. 2. V. 2. 578. 1.

⁴⁾ *Fausti Socini Senensis ad Amicos Epistolae* stb. 681. 1.

⁵⁾ *Hist. Eccl.* sat. I. 2. V. 2. 216. 1.

⁶⁾ *Unitárius Vallás Története Erdélyben* sat. 132. 135. II.

⁶⁾ *Erd. Történ. Adatok* IV. köt. 202—203. II.

jó magaviseletű embernek ír, s a ki octob. 31. tartotta első beszédét a kisebb templomban, nov. 3. a rectori tisztelet is átvette, s az egyházban zavarra vágyó Ravius Mátyás tanácsából megtiltván a magyar tanulóknak, hogy az iskolában régi szokásaik szerint éljenek: azok külföldi akadémiákon is járt Köpeczi Beke Miklós főnökük (*Senior*) vezetése alatt a rector rendeletének ellene szegültek, nov. 13. negyvenötön, mint tógás diákok az iskolából tüntetőleg eltávoztak s a rectort ott hagyták a szász tanulókkal. Értesülvén arról a városi tanács, nov. 26. az összes papsággal az iskolába bementek, az ifjúság felindulását lecsön-desíteni megkísérelték, de sikertelenül. A magyar ifjúság meg-hasonlása a rectorral oly éles volt, hogy a midőn dec. 4. meghalt leányát temették — a mire eddig példa nem volt — meg nem jelenvén, ének nélkül kellett a temetésnek végbemenni. Ezt úgy lekérte a beteges férfi, hogy alig 18 heti hivataloskodása után 1633. márcz. 10. délutáni 1 órakor meghalt. Az ifjúság botrányos tüntetése a halálnál sem szűnt meg; a márcz. 12-ki temetéskor a halottas-háznál és a temetőben neki kell vala énekelni, de nem tette, s csak a szász deákok énekeltek a koporsónak a temetőbe kivétele alatt.¹⁾ Ennek következtében Stegmann rector igazgatása alatt az iskola felügyelésére nem lehetett iskola főnököt tenni, mely állásra kineveztetni csak a magyar ifjúságnak volt joga.²⁾

Nem találtam nyomára: mik voltak a régi megszüntetett szokások: a nyelvet, ruhát vagy mást értettek-e alatta? Segesvári Bálint annyit említ, hogy a szászok azt akarták, hogy a prédikátor mindkét tisztelet viselje, de a magyarok nem egyeztek bele.³⁾ Az ok akármi volt, a törvényszegés bünsúlyát tán enyhíthetné, de meg nem szünteti; hogy az ifjúság tanára koporsójánál sem engesztelődött meg, emberiségi és erkölcsi érzésére homályt vet.

A közönség nem osztozott e szeretetlenségben, sőt meg-aranyozott díszes ércz-emlékkel tisztelte meg⁴⁾ a racowi iskola

¹⁾ *Hist. Eccl. Transylv. Unitar.* Lit. 2. Vol. 2. 204—8. ll. (*Székely-kereszt. példány.*)

²⁾ U. o. 275. l

³⁾ *Erd. Tört. Adatok.* IV. köt. 204. l.

⁴⁾ Felirata ez volt: JOACHIMUS STEGMANNVS Ruppin (ma: *Rupin*) Marchicus, primum Tharlandiae (ma: Tharlang = Tarnow, falu Poroszországban, Posen korm.-kerületben), in Patisia (ma: Patilszen = *Patilsia*, falu ugyanott Gubinnen korm. ker.) Ecclesiastes, postea veritatis causa carcerem et vincula passus, atque in exilium pulsus, Scholae Racoviensis in Polonia (per) Septennium Rector, tandem in hac Urbe, ob mortem praematuram quinque tantum menses Ecclesiae Saxonicae Minister et Scholae Rector, vir pietatis zelo, atque eruditione haud vulgari (kinaradt: *clarus* vagy *celebris* és: *vita functus* vagy *obiit* vagy: *diem supremum clausit*) 5. Martii Anno 1633. « *Hist. Eccl. stb.* L. 2. Vol. 2. 208. l.

hires, a kolosvárinak nem szerencsés tanárát, mely később a koporsóról levétetvén, az iskola könyvtárában helyeztetett el.¹⁾ Az előbbi latin felirat magyar szövege ez: »*Marchiabeli ruppini Stegmann Joachim, elébb tharlangi patálszeni pap, a ki ezután az újzóságért börtönt és békót szenvedett s számkivettetett, Lengyelországba a racowi iskolának hét éven át rectora, utoljára e kerített városban időelőtti halála miatt csak öt hónapig volt a szász eklézsiának prédikátora s az iskolának rectora, kegyességben buzgólkodó s nem közönséges tudományu férfi, meghalt márczius 5. 1633.*«

Nevét viselő 15 éves fiut hagyott hátra, a ki később szintén kolozsvári szász prédikátor lett s 1648. 30 éves korában halt meg.²⁾ Művei czime látható Sandiusnál,³⁾ a mihez itt egy kézirati művét sorozom, melyet így irt alá: *Magnus Amicus honesti, a miből betűszerével (Anagramma) Joachimus Stegmannus* név jö ki.⁴⁾

Stegmann után Frank Ádám sziléziai freistadti születésű, addig Lengyelországban a racowi iskola rectora választatott meg a szász eklézsia prédikátorává, s díszes magyar és szász követség hívta meg és hozta el Kolozsvárra. Segesvári azt jegyezte fel erről: »1633. jun. 2. menének újból német papért Lengyelországba, a szászok részéről Szabó Lőrincz, magyar részről Tököli János; július 27. megérkeztek, neve Adamus Frank vala, jó szál legény, nőtelen volt, mikor elhozták, jó hangos szavú. Más három lengyel főurak is jöttek vele tapasztalás okáért. Ezek közül a főbb Ioannes Tasiszki volt, a másik Johannes Stoinski, (latin kiejtéssel: *Johannes Stoinius* máskép *Statorius*), a harmadik Johannes Kresz, mely lengyel főurak — a mint Uzoni F. István jegyezte — a tanuló ifjuság lakó szobáit, az iskolát, a templomokat mind megjárták s megszemlélték, s több napi Kolozsváratt időzés után, augusztus 12. Ördög András és Huszár Péter tanácsosok kísérték el visszafelé Bártfáig.«⁵⁾

E három lengyel utazóról megjegyzem, hogy az első gazdag és befolyásos unitárius főur volt, szélesen kiágazott nemes nemzetségből, két tagjáról hátrább is lesz emlékezés; a második, Stoinius szintén lengyel lovag, tudós és író, s 1612. után sok évig a racowi egyház papja, mikor azt az egyházat 1638. az erőszak megszüntette, s ő hitcért meggyalázva száműzetett, elébb külföldön, azután hazájában üldözötként élt 1654-ig, meghalt

¹⁾ *Székely Sándor*, Unitar. Vallás Tört. 151. l.

²⁾ *Hist. Eccl. sat. Lib. 2. Vol. a 208. l.*

³⁾ *Sandii*, Bibliotheca Antitrinitarior. sat. 161. l.

⁴⁾ *Hist. Eccl. L. 2. V. 2. 208—209. ll.*

⁵⁾ *Erd. Tört. Adatok. IV. köt. 206—207. ll. Hist. Eccl. sat. 1. 2. V. 2. 209. l.*

Czarkowban 64 éves korában. A legékesszölőbb unitárius papok s legbátrabb lengyel polemikus írók egyike volt, hat műve jelent meg nyomtatva, nyolcz maradt hátra kéziratban.¹⁾ A kéziratok közt nevezetes 1632-ki erdélyi utjáról tett jelentése, a minek nyomára nem jutottam, valamint érdekes lehet Frank Adám kolozsvári paphoz 1638. jul. 24. száműzetése után Amsterdamból irt levele, melyben ő hihetően sajtóhibából *Sartoriusnak* van írva. E levelet Erdélyben elfogták s másolatát I. Rákóczi György akkori fejedelem Belgiumba küldötte, mi czélből? s mi lett következménye? adatokat róla, mint szintén a harmadik utasról is felvilágosítást nem találtam.

Kolozsvárra jövetelöknek nemcsak az új prédikátor elkísérése, de más célja is volt. Gróf Krasinski azt jegyzi meg a lengyel unitáriusokról, — kiket következetesen *Socinianus*-oknak ír, — hogy azok hitnézeteik terjesztésében rendkívül tevékenyek voltak: előkelő férfiak iskolákat és ekléziákat alapítottak s azokba jeles tanárokat és papokat hívtak meg, a sajtót céljaikra felhasználták, a különböző országokban hitvallásuk követőit alkalom szerint fölkeresték s velök egybeköttetésüket tartották, utazásaikról írásban jelentést tettek. Uzoni F. Istvánnak a Frankkal Kolozsvárra utazó lengyelekről emlékezetben hagyott följegyzése Krasinski gróf előadását teljesen igazolja. Frank 1643. nov. 28. a szászok részéről plébánussá választatott, s e tisztét 1655. aug. 15-ig vitte, a mikor reggeli 5 órakor 59 éves korában meghalt; a nagy templomban Szörös (*Ravius*) Mátyás szász prédikátor német, Járai Sámuel magyar prédikátor magyar egyházi beszédei, Pauli István rector polgári szónoklatot tartott felette.²⁾ Ez előtt 1648. május 20. a szászok részéről rectorrágra hozták be Lengyelországból Baumgarth Bálintot,³⁾ 1655. Frank halála után prédikátorrá tették, s e két hivatalt 1661. jun. 11-ig vitte, a mikor plébánussá választatott.⁴⁾ E jeles férfi életrajza látható az unitáriusok időszaki folyóiratában.⁵⁾

III. Érintkezések az iskolai és közoktatási téren.

Az erdélyi unitáriusok kolozsvári akadémiái iskolájának és a művelődés ügyének nagy lendületet adott Izabella királyné és II. János (Zsigmond); ők fektették szilárd alapra az 1556-ik nov. 25-ki kolozsvári országgyűlés azon fontos t. czikke által,

¹⁾ *Bibliotheca Antitrinitariorum* sat. 121—122. ll.

²⁾ *Hist. Ecclesiast.* L. 2. V. 2. 190.

³⁾ *Ugyanott.* 239. l.

⁴⁾ *Ugyanott.* 192. l.

⁵⁾ *Keresztény Magvető* 1888. évi XXIII. évfolyam. 301—313. ll.

melyben beleegyeztek, hogy az ifjuságnak a tudományokban és szépmesterségekben külföldi jeles tanárok által oktatására Kolozsvárat valamelyik zárdájában iskola állíttassék, az 1557. február 6—15-ki fejezv. országgyűlés egyik t. cikkében a királyné e célra a Domokos- vagy Prédikáns-rend zárdáját rendelte; ¹⁾ jun. 1. pedig örök alapítványul a papi tized negyedét adományozta, a mit fia is 1562. sept. 1. megerősített.²⁾ Az unitáriusok legrégebb *alapítványi könyve* 1., 2., 3. tétele alatt a királyné és fia e két örökbecsű alapítványával kezdődik, mely megörökíti a királyi kegyelem emlékét s az egyház háláját.³⁾

Az 1557-ki országgyűlés vonatkozó törvényében erőteljesen nyilvánul a visszatért királynéval kezdődő új korszak műveltségre és szabadságra törekvő szelleme. Kolozsvár és az erdélyi magyarság a reformatiót s társadalmi és erkölcsi megújódását köszöni a királynénak és fiának. Addig is volt iskolája, de az nyugati jellegűvé most vált. virágzásnak most indult külföldről behívott híres tudósok, tanárok s ott képzett hazai jeles férfiak vezetése alatt. Kálvin hitű igen sok kitűnő pap és tanár Dávid Ferencz és Heltai Gáspár korában, mint ifjak, itt tanultak, mint tanárok tanítottak, míg az unitárius vallású fejlemény innen eltávolította őket. A protestáns magyar földön, magyar ifjakra akkora vonzerővel egy iskola sem birt . . . Nézzük a XVI. századi iskolai és tanrendszert.

A legelső vagy elemi osztályoknak falusi (*Trivialis*) iskola volt neve, a második, mely klasszikai vagy paedagogiai volt, közép iskola (*Media*), a harmadik, mely felsőbb, akadémiai jellegű, köziskola (*Schola publica*) nevet viselt. Az alsó és közép iskolából csak bizonyos fokozatokon át lehetett a harmadikba jutni. Alsó iskola minden oly ekléziában volt, mely a mestert el tudta tartani. Ebben olvasást, írást, a latin nyelv első elemeit (*Rudimenta*), szóhajlítást (*Declinatio*), összehasonlítást (*Comparatio*) és igehajtogatást (*Conjugatio*) tanított a mester, kikérdező (*cate-*

¹⁾ A Domokos- vagy Prédikáns rendről Chytraeus Dávid *Onom. Theol.* című műve 246. lapján azt jegyezte meg, hogy Domokos prédikátor spanyol volt, Kr. u. 1300. év körül, az evang. tudomány terjesztése vágyától hevítve, a midőn látta, hogy a gazdag kanonokok és barátok a tanítást elhanyagolják, kegyes és jó emberekből társaságot gyűjtött maga körébe, a kik a ker. vallást prédikálással terjeszték. Innen származott a *Prédikáns szerzet*. Domokos szerzetes Bomban diszesen faragott márvány koporsóban temettetett el. *Histor. Eccl. Lib. 1. Vol. 1. 474—75. ll.*

Az 1556—57-ki országgyűlések végzéseit láthatók: *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. II. köt. 78—79. ll.

²⁾ Látható az Unitáriusok 1557—1810. évközből való *Alapítványi-könyvében*. *Histor. Eccl. L. 1. V. 1. 474—75. ll.*

³⁾ *Kolozsvár Története*. II. köt. 103—107. ll.

chetikai) modorban, ezeken kívül a számolás és vallás elemeit és éneket. A közép iskolában a klasszikai tudományokban és *szépmesterségekben*, azok közé számítottak a *grammatika*, *rhetorika*, *dialectica* és *ethika*,¹⁾ a rector mint paedagogus oktatta az ifjúságot, úgyszintén a vallás alsóbb dogmatikai részéből is szintén kikérdező módszer szerint (*Institutio Catechetica*).

Miután itt a kiszabott tárgyakban a szükséges ismereteket elsajátították, erkölcsük kimívelődött s kegyességre és vallásosságra szoktattattak, felsőbb iskolába mehetésük kimondatott s arról bizonyítványt kaptak. Az unitáriusoknak sok közép iskolája volt, s mindenik népes és virágzó, mert mindenikbe vallásra és nemzetiségre való tekintet nélkül fölvetettek a tanulni kívánók. Minden középiskolában voltak papságra készülő, úgynevezett tógás deákok, a kiket prédikálásra és imádkozásra rendszeresen készítettek elő, s az ekléziákba és templomokba a egész országba kiküldöttek főleg a nagy innepekre (*Legatio*), s a kiküldöttek szép összegekkel tértek vissza, a mit az ekléziáktól és patronusoktól kaptak. Ha az ifju itt végzett, felvétetett a felsőbb vagy akadémiái iskolába.

Ez azért kapta e nevet, mert külföldi akadémiákon készült tanárai voltak, s ezek az ifjúságnak felsőbb foku tudományokat: philosophiát, theológiát, dialectikát, görög és zsidó nyelvet sat. adtak elé. A kik a középiskolából ide mentek át, tanulásk elvégzettéről bizonyítaniok kellett; azután néhány hétig az imádkozásban, prédikálásban, s egyéb papi teendőkből magukat gyakorolni, a mit *Frequentatio*-nak neveztek s bizonyos ünnepegyességgel végeztek be, a mikor az öreg diákokat megvendégelték. Csak ezután irták be nevöket az iskolai anyakönyvbe (*Matricula*). A ki nem végzett, nem mehetett feljebb.²⁾ Erre érdekes példát idéz Uzoni F. István unitárius egyháztörténetirő.

Fosztó János nevű ifju -- hihetően az iró rokona -- írja ő, a ki bár a városfalvi és ajtai alsóbb iskolákat végezte, folyékonyan irt verseket, chriát³⁾ és rhetorikai beszédecskéket, még sem

¹⁾ A XIV—XV. században a hét szabad mesterséghez (*Artes Liberales*) számítottak: a *Grammatica*, *Rhetorica*, *Dialectica*, *Arithmetica*, *Geometria*, *Astronomia*, *Musica*. A három első *Trivium*-nak is neveztetett, s az egyetemek felállítására s azokban a *törvény- és orvostudomány* tanítása előtt a főtudományt képezte. *Quadrivium* név alatt, a négy utolsó, mint matematikai tudományok értettek. *Meiner J. S. Überschrift aller zum lateinischen Sprachstudium gehörigen Sprachen*. II. köt. 338. 598. 600.

²⁾ *Histor. Eccles.* s. a. t. Lib. I. Vol. 1. 347—50. ll.

³⁾ Valamely *szép classikus mondás*, melynek betűi meghatározott verssorok első és végbetűiben voltak kifejezve nyomtatási alak *majusculákkal*, a mi a versnem alakját sokat emelte, készítése nehéz volt s a poetikai osztály legmagasb foku gyakorlatát tette.

vétetett fel a kolozsvári felsőbb iskolába, de tizenötöd magával az elpusztult thordai iskolába utasítottatott vissza, s így ők kényszerítve lettek arra, hogy önmaguk építsenek maguknak lakó kamarácskákat, oly módon, hogy az aranyosszéki eklézsiáktól kéregették össze a szükséges épületfát s néhány tutaj vételére a szükséges pénzt. Így elvégezvén a kiszabott középiskolai tanulmányokat, feljutottak a kolozsvári felsőbb iskolába,¹⁾ melynek megalapításáról, tanrendszeréről és a tantárgyakról tájékozás szerezhető *Kolozsvár Történeté*-ben.²⁾

Fennebb megjegyeztem, hogy a Lengyelországból behozott kolozsvári prédikátorok és plébánusok — főpapok — az iskolában néha rectorok vagy lectorok is voltak, tehát időrendi helyöken az iskolai tanárok közé sorozandók. Voltak olyak is, a kik csak tanárkodtak, s itt azokat nevezem meg. S bár mindkét osztályuk közül kevés született lengyel volt, mégis tárgyam körébe tartozónak vélem, mert ők több-kevesebb ideig Lengyelországban lakván és tanítván, mintegy a nemzethez csatlakoztak, s befolytak arra, hogy az erdélyi magyarság és lengyelek között a régi szívélyes viszony fenmaradjon, sőt szorosabbra fűződjék s kölcsönös rokonszenvek megszilárduljon.

Igy jött Kolozsvárra Lengyelországból *Palaeologus Jakab* s az iskola rectorátját viselte 1573—1577 közt;³⁾ híres görög tudós, szabad gondolkodó, Dávid Ferencz híve s szellemi rokona, elítéltetése után a Socini befolyása alatt álló lengyel unitárius eklézsiák itélete ellenében védelmét írta ő meg AKIFA álnév alatt.⁴⁾ Később Brandenburg űrgrófsági, gardelebi *Franken Keresztély*, a szabad gondolkozásáért Lengyelországból menekült híres tudós, éles hitvitázó író 1585. Kolozsvárra jövéen, ott lectorátgot nyert, némelyek szerint akkor mindjárt, a mire mutat azon évben Heltai nyomdájában megjelent könyve;⁵⁾ mások szerint lectorátja csak 1590-ben igazolható. Maradtak fenn számos erős antitrinitárius színezetű kézirati művei 1578—1579 és 1580-ból, néhány évnélküli, néhány nyomtatásban is.⁶⁾

1) *Histor. Eccles.* s. a. t. Lib. I. Vol. 1. 350. l.

2) *II. szövegkötet* 102—110. ll.

3) *Székely Sándor*, Unitar. Vallás Tört. s. a. t. 104. l.

4) *Confutatio Judicii Ecclesiar. Polonicar.* 1580. 8. *Histor. Eccl.* sat. Lib. I. Vol. 1. 508. l.

5) *Commentatio in Epicteti Philosophi Stoici Enchiridion*, cum Praefatione ad Candidum Lectorem. Claudiop. sat. A. 1685. 8. Ez *Szabó Károly Régi M.* Könyvtárában nincs megemlítve. *Histor. Eccles.* sat. Lib. I. Vol. 1. 513. l.

6) *Disputatio cum Fausto Socino de Christi cultu religioso.* A. 1584. Edita Poloniae Typis Sebastiani Sternatii. A. 1618. 8. *Histor. Eccl.* sat. Lib. I. Vol. 512. l.

Franken jezsuita volt Rómában, onnan Bécsbe, majd Bazelbe, végre Lengyelországba ment; ott ismerkedett meg az unitáriusokkal, Dávid Ferencz nézeteihez csatlakozott s harczolt és irt mellette. Eltávozott-e Kolozsvárról, vagy ott halt meg? az unitárius emlékirók nem világosítanak fel róla.¹⁾

Franken után *Fischer Simon* lett lector, ennek éve nem bizonyos, 1599. ellenben már saját műve igazolja.²⁾ Puelacher István kolozsvári bíróhoz és tanácsosaihoz intézett ajánló levelében üdvözölve őket és Kolozsvár nemes köztársaságát (*Inclyta Respublica*) magáról így nyilatkozik: »Elvégezvén — ugymond — hivatalos foglalkozásom rendén a mi iskolánkban a rhetorika és arithmethika mesterségének (*Artes*) előadását, nemkülönbén Ciceronak Milo védelmére tartott beszéde *grammatikai, rhetorikai, dialectikai* és *aethikai* elemzését (*Analysis*), a boldog emlékezetű tiszteletes Molnár Gergely úr által irt *Dialectikai Szabályok* (*Dialectices Praecepta*) című műnek a tanuló ifjuság előtt előadásához kezdettem . . .« Vége ez: »A ti igen tiszteletes és tekintetes uraságtoknak kész szolgája, s iskolátok lectora, Fischer Simon.« Ennyi tárgyat — jegyzi meg Uzoni F. István — egy év alatt egy tanár el nem végezhetett, tehát korábban kellett tisztét elfoglalnia.³⁾ Tartott nyilvános vitát is Aristoteles és más *Dialecticusok* írásaiból ugyan 1599. *Dipsai Márton* és *Mátyás, Szépmezei Lőrincz, Salicaeus* (Füzesi vagy Füzi) *Gergely, Gitschner Ádám* és *Lisbona János* tanítványaival ily cím alatt és kérdésről: *Disputationes aliquot, Doctrinam de Praedicamentis et Praedicabilibus ex Aristotelis et aliorum Dialecticorum scriptis desumptam, et compendiosa facillique methodo congestam complectens, exercitii causa sat. propositae a Simone Fischeri sat.*, melyek szintén a *Dialectices Praecepta* című könyv végén kinyomtatva jelentek meg. E könyvet a mult században Kénosi Tűzsér János, az *Uzoni F. féle unitár. egyházi történet elejének írója* ismertette meg, ma nem létezik. Vajjon Fischer volt-e Kolozsváratt prédikátor, vagy hazájába visszatért, vagy meghalt? az unitárius emlékirókban nincs följegyezve.⁴⁾

¹⁾ A *Háromság ellen* is irt könyvet, kinyomatta Radeczki Elek lengyel könyvnyomató, amiért nyomdáját elkobozták, ő fogságba jutott s csak a király megkegyelmezése folytán szabadult ki. Franken e könyvért menekült Lengyelországból. *Histor. Ecclesiast.* sat. Lib. I. Vol. 1. 513. l.

²⁾ *Dialectices Praecepta* breviter ac methodice in Schola Claudiopolitana studiosis proposita, tribusque Libris distincta, per *Simonem Fischerum* Colbergensem Pomeranum. Typis Casparis Helti. Ao Dni 1599. (*Szabó Károly* Régi M. Könyvtár I. köt. 81. l.)

³⁾ *Histor. Ecclesiast.* sat. Lib. I. Vol. 1. 513—14. ll.

⁴⁾ *Histor. Ecclesiast.* sat. Lib. I. Vol. 1. 513—14. ll.

Lengyel születésű lectorok *Koblaqitzki János*, a ki 1668. jun. 4. rectorrá választatott, *Lacowszki András*, (latin leirással: *Andreas Lacovius*) választatott 1666. jan. 11., meghalt 1691. ápr. 1., 1672 óta a lengyel papi tisztet is viselte,¹⁾ 1684. apr. 17. *Guzowski Jeromos*, (latin leirással: *Hieronymus Guzovius*) választatott lectorrá, meghalt 1685. szept. 16.²⁾

IV. A kolozsvári felsőbb iskola polgárai és szervezete.

Az iskola önkormányzati alapon nyugvó szervezete, a polgárok két társasága közt a belső rend és fegyelem fentartása, a szabad választási joggal jókor megismerkedés az ifjúságban az önálló jellemet s önkormányzati képességet annyira kifejtették, hogy a midőn végeztek, az életre csaknem elkészülten hagyták el az intézetet.

Az iskola vezérlői voltak: a *rector*, a ki künn, de az iskolához közel s a *lectorok*, a kik az ifjúsággal benn laktak, felügyelet alatt álló tagjai: a kis tanulók (*Parvistae, Discipuli*) legelső osztálya, a neutralisták, a kik sem a togás deákokhoz, sem a secundanusokhoz nem tartoztak; tagja volt az iskolai főnök (*Senior*), az előéneklő (*Praecentor, Cantor*), a ki az ifjúság éneklését vezette, két számvevő vagy végrehajtó (*Exactor*), a ki a büntetéseket fölszedte, az ítéleteket végrehajtotta, a segéd-tanítók (*Collaborator*), végre az iskolai polgárok két nagy társasága (*Coetus, Societas*): a papságra készülő togás deákok, a kik négy asztalra voltak osztva, és a secundanusoké, a kik polgári pályára készültek. Az előéneklő és számvevő neve és intézménye az idők folyamában elmerült s feledésbe ment, a főnöki intézmény ma is fennáll, s három század homályából magasan emelkedik ki Válaszuti György, a ki 1571. Báthori István új fejedelemnek maga mutatta be megerősítés végett a II. János (Zsigmond) által az iskolának adott dézma iránti adománylevelet; a fejedelem megerősítette, s ma is eredetiben birja az iskola, de a dézma 1718-ban tőle elvétellett.³⁾ Válaszuti később pécsi pap lett, s érdekes vitatkozása volt 1588. febr. 19—20-án Scarica Máté kövi ev. ref. prédikátorral az *Egy igaz Isten és a Názárethi Jézus Krisztus felől*,⁴⁾ melynek egy példánya a magyar nemzeti Muzeumban, egy az erdélyi unitárius egyház kolozsvári főtanodája könyvtárában kiadatlanul hever az egyháztörténelem

¹⁾ *Histor. Ecclesiast. sat. Lib. II. Vol. 2. 269. 1.*

²⁾ *Histor. Ecclesiast. sat. Lib. II. Vol. 2. 269. 1.*

³⁾ *Hist. Ecclesiast. sat. Lib. I. Vol. 1. 515—16. 11.*

⁴⁾ *Hist. Ecclesiast. sat. Lib. III. Vol. 3. 652—53. 11.*

és főleg a régi — XVI. századbeli — magyar irodalom nagy kárára.¹⁾

Másik nagyhirű iskola főnök 1767 körül Géyza (lengyel néven *Geyzanowits*) József, a száműzött lengyelek közül előkelő házból származott ifju, a kinek már iskolafőnök korából igen feltűnő beszédei ismeretesek, így az *Eleven temettség* és *Halottas Szombat* címűek; elébb Tordán volt rector, azután Toroczkón. Innen Kolozsvárra hozták papnak és a keleti nyelveket tanító lectornak, mely tisztébe 1781. szept. 4. igtattatott be s az ugynevezett *szent nyelvek* (zsidó, görög) *tanításáról* tartott, közfigyelmet keltett tudós és elmés beszédet.²⁾ Mint papnak sok ismerettel, játszai elmével s gyönyörű irálylyal irt prédikációi maradtak fenn egy kötetben, melyet én a tudós Koronka Antaltól emlékül kaptam s szintén a székely-keresztúri középiskolának ajándékoztam. A *lengyel papok* közt azért nem említettem meg, mert Géyza jókor szívvel-lélekkel a magyar eklézsia híveihez csatlakozván, mint ilyen kapott különböző alkalmazást, s mindenikben genálisan, nagy tetterélylyel és sikeresen felelt meg a közbizalomnak. Kiadta nyomtatásban az unitárius *Halotti Énekeskönyvet*, a mi nevét mint egyházi íróét fentartja.

Még van egy iskolafőnök, a kinek neve fennebb előfordult, a Stegmann lengyel tanárral szemben elkövetett botrányos tett okozója, de ez feledést és pironkodást, nem méltatást érdemel.

A főiskola polgárai közt első volt a *tógás deákok nagy társasága*. Ők voltak a legöregebbek, fel 25—30 évig, tantárgyaik: hittan, bölcsészet, zsidó és görög nyelv, utóbb a német és még több tantárgy is. E társaságba bejutás a legmagasb foku iskolai képzettséget kívánta. Ebből választatott szótöbbséggel az összes tógás deákok által a főnök, s a többséget nyertet a rector mutatta be az ifjuságnak. Ennek az iskola tagjai közül egyedül volt joga pálczával járni, a hibázókat megbüntetni, szükség esetében az első éveseket (*Novitius*) tömlöczbe (*Carcer*) tétetni. A főnök tiszte s joga volt, ha élni akart vele, az ékesen szólás tudományát (*Rhetorika*) tanítani, az iskola anyakönyvei és pénztára nála állottak, a lakszobákat éjjel ő vizsgálta meg, a kik kün maradtak (*Absentes*) följegyezte s a szombati iskolai törvényszéken megbüntette; ő rendelt ki hetenként a közrendre felügyelőt (*Oeconomus*), az iskolai tisztviselőkre vigyázott, az ifjak panaszát első hatóságilag meghallgatni s a lehetőségig orvosolni köteles volt, szóval: az iskola főnöke volt a rector helytartója és személyese.

¹⁾ Ez értekezés már fel volt olvasva, mikor Kanyaró Ferencz tanár erről irt jeles műve megjelent. — I r ó.

²⁾ *Az Unitar. Vallás Története Erdélyben* 179. l.

A tógás deákok közül választatott továbbá a számvevő (*Exactor*) is, a ki a mulasztókat följegyezte és számon tartotta, az iskolai bevételeket kezelte, az ifjúságnak a szabályszerű vagy megrendelt fizetendőket kifizette. A tógás deákok közül választattak a segéd tanárok (*Collaborator*) és a poesis, syntaxis, etymologia és kicsik (*Parvista*) tanítói, úgyszintén a tanárok logikából, physikából és philosophiából tartott előadásainak magyarázói és a tanulóknak ezekben gyakorlói. Ezek sorából választatott minden vasárnap reggeli 5 órára prédikátor, a kinek tiszte volt azon heti hittani előadások valamely tárgyáról az ifjúság előtt a rector jelenlétében önmaga által dolgozott eredeti beszédet előadni. Erre a jelenlevők észrevételeiket megtették, a szónokot és szónoklatát megbírálták, a rector utoljára összegezte és saját döntő ítéletét rá kimondotta; közülök rendeltetett levélvivő (*Cursor*), aki a püspök leveleit vitte el a címzetthez, napirendesek (*Procedentes*), akik a templomokban, menyegzőken, temetésekben s a pártfogó uraknál (*Patronus*) tartott ünnepélyeken a teendőket végezték. Volt az öregebb deákok közt 8 vagy legfőlebb 12 oly kijelölt (*Candidatus*), a kik a főnökök mintegy ülnökeikül tekintettek, ítéletök alá bocsáttatott azok kérése, a kik a tógás deákok társaságába kívántak bejutni, ezek erkölcsét és előmenetelét együtt vizsgálták meg s a fölvétel vagy visszautasítás iránt ítélték, a felsőbbséghez folyamodhatás joga az illetőnek fenmaradván. Nagy böjt idején (*Sexagesima*) a legöregebb (*Primarius*) deákok közül két kéregető (*Praebendista*), ezek mellé az első éves deákok közül két levélvivő (*Cursor*) küldetett ki, a kik az anyaeklézsia minden polgárát házánál keresték fel, szeretetöknek az ifjúság iránt tanúsított sok jótéteményét megköszönték, s az ifjúságot jövőre is jóakaratukba ajánlták.

A tógás deákok — e leendő mesterek és tanítók (*Magistri et Praeceptores*) — úgy tekintettek, mint akikre bizatnak nemcsak a városi polgárok, de az országban lakó minden rangú unitárius nemesség Kolozsvárra tanulás végett behozott fiai, sőt a szászoknak is magyarul és latinul megtanulni kívánó gyermekei, a kik ez iskolát keresték fel. Végre a tógás deákok közül választattak és rendeltettek ki az egész országba a papok és iskolamesterek, a thordai iskola rectora, (akkor még a székely-keresztúri nem létezett), és a falusi énekvezetők, továbbá a kik tanárságra vagy kolozsvári papságra kiképeztetésök végett külföldi egyetemekre küldettek. A tógás deákok társasága mintegy 50 számból állott, olykor többől, ritkán kevesebből.

JAKAB ELEK.